'सिद्धहेम शब्दानुशासन' प्राकृत अध्यायनां उदाहरणोना मूळ स्रोत

– हरिवल्लभ भायाणी

प्राकृत अध्यायमां निरूपित प्राकृत, शौरसेनी, मागधी, पैशाची, चूलिकापैशाची अने अपभ्रंश भाषाना व्याकरणना नियमोने उदाहृत करवा हेमचंद्राचार्ये प्रचलित साहित्यमांथी उदाहरणो प्रस्तुत करेलां छे.

ए स्वयं पसंद करेलां होय, अथवा तो पूर्ववर्ती प्राकृत व्याकरणोमांथी अपनावेलां होय (वररुचि, चंड, नमिसाधुनुं अने कदाच लुप्त थयेल स्वयंभूव्याकरण एटलां तो आपणे आधारभूत होवानो संभव चींधी शकीए) । एमां आपणने हाल मळतां प्राकृत–अपभ्रंश साहित्यमांथी ए उदाहरणोनां यथाशक्य मूळ शोधवानो प्रयास अनेक कारणे मुश्केल बने छे. एक तो केटलीक मूळ कृतिओ लुप्त थई गई होय; बीजुं, प्राकृत साहित्य अतिशय विशाळ होवाथी पण ए काम विकट बने; त्रीजुं, ज्यां उदाहरण मात्र एक–बे शब्दनुं होय त्यां तेने बीजेथी ओळखवानुं असंभवप्राय गणाय. तेम छतां एवो प्रयास घणो मूल्यवान ए रीते गणाय के ते द्वारा हेमचंद्राचार्यना समय सुधीमां जे प्राकृत–अपभ्रंश साहित्य शिष्टमान्य लेखातुं हतुं तेनुं चित्र आपणने प्राप्त थाय.

आ दिशामां आ पहेलां थयेला केटलाक प्रयासोनी ऊडती नोंध लईए तो वेबरे १८८१ मां पोतानी हालना 'सप्तशतक'(= गाथा–सप्तशती)नी आवृत्ति उपरनी नोंधोमां 'सिद्धहेम'मां उदधृत थयेल केटलाक शब्दो – खंडो ओळखाव्या छे. पिशेले पोताना प्राकृत व्याकरणमां सि. हे. ना घणाखरा शब्दो नोंध्या छे, अने केटलेक स्थळे मूळ स्रोत दर्शाव्या छे. नीती दोल्चीए तेमना फ्रेन्च भाषामां लखेला The Prakrita Grammarians, १९३८ (प्रभाकर झा कृत अंग्रेजी अनुवाद, १९७२)मां वररुचिथी लईने पौर्वात्य संप्रदायना प्राकृत व्याकरणकारोनी साथे 'सिद्धहेम' ना प्राकृत विभागनी तुलना करीने समान सूत्रो अने उदाहरणो विगते दर्शाव्यां छे. (आमांथी रुद्रटकृत "काव्यालंकार" उपरना नमिसाधुना टिप्पणमां आपेल प्राकृत व्याकरणनी रूपरेखा अने सि. हे. ना प्राकृत विभाग वच्चेनी समानता दर्शावतो अंश, आपेल परिशिष्टमां उद्धृत कर्यो छे.)

ए पछी सि. हे. ना अपभ्रंश विभागना अनुवादमां में केटलांक अपभ्रंश उदाहरणोना मूळ स्रोत, के समान्तर भावार्थवाळां उद्धरणो संस्कृत–प्राकृत–अपभ्रंश

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

साहित्यमांथी तथा उत्तरकालीन जूनी गुजराती, हिंदी, वगेरेमांथी आपेलां. ते पछी मुनि वज्रसेनविजये प्राकृतअध्यायनी तेमनी आवृत्तिमां एक परिशिष्टमां, प्रत्येक पादनां सूत्रवार जे उदाहरणो आपेलां छे, तेमांथी घणांनी सूचि आपी छे, अने तेमांथी जेटलांनां मूळ स्थान तेमने मळ्यां, तेटलां दर्शाव्यां छे. में आपेली अपभ्रंश उदाहरणोने लगती माहितीनो पण तेमणे समावेश कर्यो छे. परंतु तेमनी अधूरी उदाहरण–सूचि पूरी करीने बने तेटलां वधु मूळ स्थानो शोधवा माटे घणो अवकाश छे. शौरसेनी अने मागधी उदाहरणो घणां ओछां होवाथी तेमना पूरतुं आवुं काम प्रमाणमां ओछो श्रम मागी ले तेम छे. पैशाची अने चूलिकापैशाचीनां कोई मूळ स्रोत बच्या न होवाथी तेमने माटे कशो श्रम लेवानो अवकाश नथी. बाकी रहेलां सामान्य प्राकृतनां उदाहरणोनां मूळ शोधवा सारी एवी महेनत करवानी रहे छे. 'गाथासप्तशती', 'हरिविजय', 'वज्जालग्ग', 'सेतुबंध', 'गउडवहो', 'लीलावईकहा', 'तारागण' वगेरे प्राकृत कृतिओ उपरांत अलंकार–ग्रंथोमां उद्धृत प्राकृत उदाहरणो (त्रणेक हजार जेटलां शुद्ध करीने, डॉ. कुलकर्णीए **The Prakrit Verses in Works on Sanskrit Poetics** मां आपेल छे.) पण जोवां जोईए. प्रस्तुत प्रयासने आगला प्रयासोनी एक पूर्ति तरीके गणवानो छे.

नीचे मुख्य प्राकृत, शौरसेनी, मागधी, अने पैशाची(चूलिका पैशाची)नां सि. हे. मां आपेलां उदाहरणोनी सूची भाषाभेद अनुसार वर्णानुक्रमे आपी छे. तेमांथी जेनां मूळ स्रोत ओळखी शकायो छे ते त्यां दर्शाव्यो छे. अपभ्रंश उदाहरणोना मूळ स्त्रोत विशे मारा अपभ्रंश व्याकरणमां विवरण आप्युं छे.

नीचेनी सूचीमांथी क्रमांक २, ८, १८, २२, ३४, ३४ क, ३५, ३६, ४५, ५०, ५१, ७०, ७४, ७५, ९५, १०१, १०२, १०६, १११, १२०, १२१, १२२, १३०, १४१, १४२, १५६, १६७, १७०, १७५, १७६, २०६, २१५, २२०, २२१, २२६, २३१, २३२, २४०, २४३, २४७, २५१, २६८, २७१, अने २९७ नां मूळ वज्रसेन विजयजीना 'प्राकृत व्याकरण'मां दर्शावेलां छे. क्रमांक २२२, २३९, २५५, २५८, २५९, २६०, २६५, २७२, २७७, २७८, २७९, २८८, २९२, २९५ एटलांना मूळ स्रोत प्रा. विजय पंड्याए खोळी काढ्या छे. बाकीना में ओळखाव्या छे. (गा. = वेबर संपादित 'सप्तशतक' = 'गाथासप्तशती'.)

---

१. अपभ्रंश व्याकरणनी नवी आवृत्तिमां पचासेक आवां उद्धरणो उमेर्यां छे.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मुख्य प्राकृत (८-१-१ थी ८-४-२५९)

१. अइ उम्मत्तिए १-१६९

२. अइ दिअर किं न पेच्छसि २-२०५
गा. ५७१ (प्रथम दल, आरंभनी १२ मात्रा)

२क. अइ सुप्पइ पंसुलि णीसहेहिं अंगेहिं पुनरुत्तं २-१७९

३. अज्ज म्मि हासिआ मामि तेण ३-१०५
गा. २६४ (प्रथम दल, आरंभनी १६ मात्रा)

४. अज्ज वि सो सवइ ते अच्छी १-३३

५. अणचिंतिअममुणंती २-१९०
'तारागण', ७१ (प्रथम दल, आरंभनी १२ मात्रा)

६. अट्ठारसण्हं समण-साहस्सीणं ३-१२३

७. अणुवद्धं तं चिअ कामिणीणं २-१८४

८. अत्थालोअण-तरला वगेरे १-७
'गरूडवहो' ८६.

९. अप्पणिआ पाउसे उवगयम्मि ३-५७

१०. अप्पणिआ य विअड्डि खाणिआ ३-५७ (वैतालीयनुं सम चरण)

११. अम्मो कह पारिज्जइ २-२०८

१२. अम्मो भणामि भणिए ३-४१
सरखावो : अत्ता भणामि भणिए : गा० ६७६मां 'भणिए भणामि अत्ता' (बीजा दलनी आरंभनी १२ मात्रा)नुं पाठांतर.

१३. अरे मए समं मा करेसु उवहासं २-२०१

१४. अलाहि किं वाइएण लेहेण २-१८९

१५. अव्वो किमिणं किमिणं २-२०४

१६. अव्वो तह तेण कया वगेरे २-२०४

१७. अव्वो दलंति हिअयं २-२०४

१८. अव्वो दुक्कर-कारय २.२०४ गा० २७३

१९. अव्वो न जामि छेत्तं २.२०४ गा. ८२१
(पहेला दलनी आरंभनी १२ मात्रा)

२०. अव्वो नासेंति दिहिं वगेरे २-२०४

२१. अव्वो सुपहायमिणं वगेरे २-२०४

२२. अव्वो हरंति हिअयं वगेरे २-२०४ गा. ५४१.

२३. असाहेज्ज देवासुरा १-७९

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

२४. अह कमलमुही ३–८७

२५. अह णे हिअएण हसइ मारुय–तणओ ३–८७

२५क. अह पेच्छइ रहुतणओ ४–४४७

'सेतुबन्ध' २–१ (पूर्वार्धनी आरंभनी १२ मात्रा)

२६. अह मोहो पर–गुण–लहुअयाइ ३–८७

२७. अहयं कय–प्पणामो ३–१०५

२८. अहव्वायं कय–कज्जो ३–७३ ·

२८क. अहो अच्छरिअं १–७

१'रत्नावली', त्रीजा अंकमां ११मा पद्य पछी वासवदत्तानी उक्तिमां)

२९. अंकोल्ल–तेल्ल–तुप्पं १–२००

३०. अंगे चिअ न पहुप्पइ ४–६३

३१. अंतावेई १–४

३२. अंतेउरे रमिउमागओ राया ३.१३६

३३. अंतो वीसंभ–निवेसिआणं १–६०

३४. आउंटणं १–१७७

आउंटणाए (आवश्यक सूत्र, प्रतिक्रमणाध्ययन २–२०)

३४क. आभासइ रयणीअरे ४–४४७

'सेतुबन्ध' ११–३४

(पाठ. 'आहासइ अ णिसिअरे' : पूर्वार्धनी आरंभनी १२ मात्रा)

३५. आम बहला वणोली २–१७७.

गा० ५७८ (प्रथम दल, आरंभनी १२ मात्रा)

३६. आरण्ण कुंजरोव्व वेल्लंतो १–६६

'सेतुबन्ध' ८.५९

३७. आलेट्ठुअं १–२४

३८. आहिआई १–४४

गा. २४ (अंतिम ७ मात्रा. पाठांतरो–आहिजाईए, आहियाइए, अहिजाइए)

३९. इअ जंपिआवसाणे १–९१

४०. इअराइं जाण लहुअक्खराइं पाअंतिमिल्ल सहिआण ३–१३४

'वृत्तजातिसमुच्चय' १–१३ (गाथानुं पूर्व दल)

४१. इअ विअसिअ–कुसुमसरो १–९१

४२. इअ विंझ–गुहा–निलयाए १–४२

'गरुडवहो'–३३८ (पूर्व दलनी आरंभनी १३ मात्रा)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

४३. इमिआ वाणिअ–धूआ ३–७३

४४. इहरा निसामन्नेहि २–२१२

४५. उअ निच्चल–निप्फंदा २–२११

गा०–४ (पूर्व दलनी आरंभनी १२ मात्रा)

४६. उन्नम न अम्मि कुविआ ३–१०५

४७. उप्पज्जंते कइ–हिअअ–सायरे कव्व–रयणाइं ३–१४२.

'वज्जालग्ग', १९ (उत्तर दल)

४८. उम्मीलंति पंकयाइं ३–२७

४९. उवकुंभस्स सीअलत्तणं ३–१०

५०. उवमासु अपज्जतेम वगेरे. १–७

'गरुडवहो'–१८८

५१. उसभमजिअं च वंदे १–२४

'आवश्यक–सूत्रं, चतुर्विंशतिस्तव–२

५२. ऊ कह मुणिया अहयं २–१९९

५३. ऊ किं मए भणिअं २–१९९

५४. ऊ केण न विण्णायं २–१९९

५५. ऊ निल्लज्ज २–१९९

५६. एअं खु हसइ २–१९८

गा० ६ (पाठांतर–उत्तर दलनी आरंभनी ६ मात्रा)

५७. एवं किल तेण सिविणए भणिआ २–१८६

५८. एवं दोण्णि पहू जिअ–लोए ३–३८

५९. एस सहाओ च्चिअ ससहरस्स ३–८५

५९क. ऐ बीहेमि १–१६९

६०. ओ अविणय–तत्तिल्ले २–२०३

६१. ओ न मए छाया इत्तिआए २–२०३

६२. ओमालयं वहइ १–३८.

गा० २–९८ (उत्तर दलनी अंतिम १० मात्रा : पाठ० ओमालियं)

६३. ओ विरएमि णहयले २–२०३

६४. कल्लं किर खर–हिअओ २–१८६

गा० ८६. (पूर्व दलनी आरंभनी १२ मात्रा)

६५. किणो धुवसि २–११६.

गा० ३६९; 'प्राकृतप्रकाश', ९–९

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

६६. किलित्त–कुसुमोवयारेसु १–१४५

६६क. किं उल्लावेंतीए वगेरे २–१९३

६७. किं पम्हुट्ठम्हि अहं ३–१०५

६८. कुंकुम–पिंजरयं २–१६८

६८क. केलि–पसरो विअंभइ ४–१५७

६९. को खु एसो सहस्स–सिरो २–१९८

७०. खासियं १–१८१

'आवश्यक–सूत्रं' कायोत्सर्गाध्ययन

७१. खीरोओ सेसस्स व निम्मोओ २–१८२

७१क. खेड्डुयं कयं वगेरे ४–४२२

७२. गईए णइ २–१८४

७३. गज्जंते खे मेहा १–१८७; ३–१४२

('कविदर्पण–वृत्ति', पृ. १६, २–१६ पूर्व दलना आरंभनी १२ मात्रा; पादलिप्तसूरिकृत गाथा.)

७३क. गामे वसामि नयरे न यामि ३–१३५

'सरस्वतीकंठाभरण', ३–१५३

७४. गूढोअर–तामरसाणुसारिणी भमर–पंति–व्व १–६

'गउडवहो', १८८ उत्तर दल; 'गाहारयण–कोस'–९

७४क. गेण्हइ र कलम–गोवी २–२१७

७५. चउवीसं पि जिणवरा ३–१३७

पिशेल–पेरे० ३४, पृ. ३९

७६. चिरस्स मुक्का ३–१३८

७७. चिंचव्व कूर–पिक्का २–१२९

७८. ची–वंदणं १–१५१

७९. छिंछई २–१७४

गा० ३०१ : आअओ अज्ज कुलहराओ त्ति छेंछई जारं । (पाठां. छिंछई)

८०. जउँणयडं, जउँणायडं १–४

८१. जलहरो खु धूमपडलो खु २–१९८

८१क. जहिं मरगय–कंतिए संवलियं ४–३४९

८२. जं चेअ मउलणं लोअणाण २–१९४

८३. जं जं ते रोइत्था ३–१४३

८४. जाइ विसुद्धेण पहु ३–३८

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

८५. जाइं वयणाइं अम्हे ३–२६

गा० ६५१ (पूर्व दलना आरंभनी १२ मात्रा)

८६. जाला ते वगेरे १–२६९ (जुओ क्रमांक–९८)

८७. जिण्णे भोअणमत्तेओ १–१०२

'आवश्यकसूत्र'–चूर्णि (अनुष्टुभनुं प्रथम चरण)

८८. जुम्हदम्ह–पयरणं १–२४६

८९. जेण हं विद्धा ३–१०५

९०. तद्दिअस निहट्ठाणंग २–१७४

९१. तरिउं ण हु णवर इमं २–१९८

९२. तस्स इर २–१८६

९३. तह मन्ने कोहलिए १–१७१

गा० ७६८ (उत्तर दलना आरंभनी १२ मात्रा)

९४. तं खु सिरीए रहस्सं २–१९८

९५. तं तिअस–बंदि–मोक्खं २–१७६

'सेतुबन्ध'–१–१२ (आरंभनी १२ मात्रा)

९६. तं पि हु अच्छिन्न–सिरी २–१९८

९७. ताओ एआओ महिलाओ ३–८६

९८. ताला जाअंति गुणा वगेरे ३–६५

('ध्वन्यालोक' बीजो उद्योत, बीजुं उदाहरण; आनंदवर्धनकृत 'विषम बाणलीला'मांथी; 'काव्यप्रकाश'मां पण उद्धृत; गा. ९८९)

९८क. तिरिच्छि पेच्छइ २–१४३

९९. तिसु तेसु अलंकिया पुहवी ३–१३५

१००. तिस्सा मुहस्स भरिमो ३–१३८

१०१ ते च्चिअ धन्ना वगेरे २–१८४

'स्वयम्भूच्छन्दस' १–१–५; 'परमप्पपयासु' २–११७ मां उद्धृत

१०२. तेसिमेअमणाइण्णं ३–१३४

'दसवेयालिय–सुत्त' ३–१

१०३. तो णेण करयल–ट्ठिआ ३–७०

१०४. थाणुणो रेहा २–७

१०५. थू निलज्जो लोओ २–२००

१०६. दणुइंद–रुहिर–लित्तो वगेरे. १–६

(सरखावो 'सेतुबन्ध'–१०२)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

१०७. दर विअसिअं २–२१५

१०८. दरिअ–सोहेण १–१४४
गा० १७५ ('ध्वन्यालोक' मां उद्धृत)

१०९. दासो वणे न मुच्चइ २–२०६

११०. दिअ–भूमिसु दाण–जलोल्लिआइं ३–१६

१११क. दिट्ठिक्क–थणवट्ठं १–८४

१११. दुवालसंगो १–२४४
'नंदिसुत्त'–११५

११२क. दुस्सहो विरहो १–११५

११२. दुहावि सो सुर–वहू–सत्थो १–९७

११३. दुहिअए राम–हिअए २–१६४

११४. दे आ पसिअ निअत्तसु २–१९६

११५. दे पसिअ ताव सुंदरि २–१९६

११६. देवं–नाग–सुवण्ण १–२६
'आवश्यक–सूत्र', श्रुतस्तव

११७. देविंदो इदमब्बवी ३–१६२
'उत्तरज्झाया', नमिपवज्जा

११८. दोण्णि वि न पहुप्पिरे बाहू ३–१४२

११९. धणस्स लद्धो ३–१३४

१२० धरणीहर पक्खुब्भंतयं २–१६४
'सेतुबन्ध' २–२४ (गलितकना बीजा चरणनी पाछळनी १५ मात्रा)

०१२१. धारा–किलिन्न–वत्तं १–१४५
'गरुडवहो', ४१० (प्रथम दलनी आरंभनी १२ मात्रा)

१२२. धीरं हरइ विसाओ १–१५५
'सेतुबन्ध' ४–२३ (पूर्वार्धनी आरंभनी १२ मात्रा)

१२२क. न उणाइ अच्छीइं २–२१७

१२३. नच्चाविआइं तेणम्ह अच्छीइं १–३३

१२४. नत्थि वणे जं न देइ विहि–परिणामो २–२०६

१२५. न मरं ३–१३४

१२६. नमिमो हर–किरायं १.१८३
'गरुडवहो', ३५ (उत्तर दलनी अंतिम ११ मात्रा)

१२६क. नयरे न जामि ३–१३५

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

१२७. नवर पिआइं चिअ निव्वडंति २-१८७

१२८. णवरि अ से रहुवइणा २-१८८

'सेतुवन्ध', १५-७९ (पाठ० : सो. पूर्वार्धनी आरंभनी १२ मात्रा)

१२९. णवि हा वणे २-१७८

१३०. न वेरि-वग्गे वि अवयासो १-६

'गरुडवहो'- २२० (उत्तरदलनी अंतिम १५ मात्रा)

१३१. न हु णवरं संगहिआ २-१९८

१३२. निअंव-सिल-खलिअ-वीइ-मालस्स १-४

१३३. निएइ कह सो सुकम्माणे ३-५६

१३४. निज्जिआसोअ-पल्लविल्लेण २-१६४

१३५. निट्ठुरो जं सि ३-१४६

१३६. निसमणुप्पिअ-हिअस्स हिअयं १-२६९

१३६क. निस्सहाइं अंगाइं १-९३

१३७. नीलुप्पल-माला इव २-१८२

१३७क. नीसासूसासा १-९

१३८. पणवह माणस्स हला २-१९५

गा० ८९३ (पूर्वदलनी आरंभनी १२ मात्रा)

१३९. परदुक्खे दुक्खिआ विरला २-७२

(उत्तर दलनी अंतिम १५ मात्रा)

१४०. परिअड्ढइ लायण्णं ४-२२०

१४१. पहीण जरमरणा १-१०३.

'आवश्यक सूत्र,' चतुर्विंशतिस्तव ५ (पूर्व दलनी अंतिम १० मात्रा)

१४२. पंथं किर देसित्ता १-८८

'आवश्यक-निर्युक्ति' १४६

१४३. पिअ-वयंसो हिर २-१८६

१४४. पिट्ठि-परिट्ठविअं १-१२९

१४५. पिट्ठिए केस-भारो ३-१३४

१४६. पुन्नामाइं वसंते १-१९०

१४७. बले पुरिसो धणंजओ खत्तिआणं २-१८५

१४८. बले सीहो २-१८५

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

१४९. बहु–जाणय रूसिउं सक्कं ३–१४१

१५०. बंधेउं कुज्जय–पसूणं १–१८१

१५१. बाह–सलिल–पवहेण उल्लेइ १–८२

गा० ५४१ (पाठा० णिवहेण ओल्लेइ : उत्तरदलनी अंतिम १७ मात्रा)

१५१क. बिसतंतु–पेलवाणं १–२३८

१५२. बीहंते रक्खसाणं च ३–१४२

१५२क. भणिअं च णाए ३–७०

१५३. भमर–रुअं जेण कमल–वणं २–१८३

१५४. भमररुअं तेण कमल–वणं २–१८३.

१५५. भुआ–यंतं, भुअ–यंतं १–४

१५६. भोच्चा सयलं पिच्छिं वगेरे

'शान्तिनाथचरित्र'मांथी

१५७. मइ वेविरीए मलियाइं ३–१३५

१५८. मउअत्तयाइ २–१७२

१५९. मलय–सिहर–खंडं २–९७

१६०. महण्णव–समा सहिआ १–२६९

१६१. मह पिउल्ला ओ २–१६४

१६२. महमहइ मालई ४–७८

१६३. महमहिअ–दसण–किसरं १–१४६

१६३क. महुरे–व्व पाडलिउत्ते पासाया २–१५०

१६४. मंदरयड–परिघट्ठं २–१७४

१६५. माइं काहीअ रोसं २–१९१

१६६. मामि सरिसक्खराण–वि २–१९५

गा० ८५० (प्रथम दलनी आरंभनी १२ मात्रा)

१६७. मुद्ध–विअइल्ल–पसूण–पुंजा १–१६६

'कर्पूरमंजरी', १–१९ : वसंततिलकाना छेल्ला चरणना अंतिम ११ अक्षर

१६८. रे हिअय मडह–सरिआ २–२०१

गा० १०५ (प्रथम दलनी आरंभनी १२ मात्रा)

१६९. लज्जालुइणी २–१७४

गा. १२७ (प्रथम दलनी आरंभनी १२ मात्रा : अहअं लज्जालुइणी)

१७०. लोगस्सुज्जोअगरा १–१७७

'आवश्यक सूत्र', चतुर्विंशति–स्तव १

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

१७१. वक्कंतरेसु अ पुणो २–१७४
१७२. वच्छेहिं कया छाही ३–७.
१७३. वड्ढइ पवय–कलयलो ४–२२०
१७४. वणे देमि २–२०६
१७५. वहुआइ नहुल्लिहणं वगेरे.

वहुआइ नहुल्लिहणे आवंधंतीए कंचुअं अंगे ।
मयरध्दय–सर–धोरणि–धारा–छेअ–व्व दीसंति ॥

१७६. वंदामि अज्ज–वइरं १–६
'नंदिसूत्र'
१७७. वंदे उसभं अजिअं १–२४
१७८. वामेअरो बाहू १–३६
१७९. वारीमई, वारिमई १–४
'लीलावई–कहा'–४२३ (उत्तरदल) : ससिमणि–घडिया वाउल्लिय–व्व वारीमई जाया; 'गाहारयणकोस'–३२९: पाठ० सा तस्स)

२।२० दिट्ठीए तस्स ससहर –कर–सलिल झलझला सलोणाए
बाला ससिमणि–धीउल्लिय–व्व सेउल्लिया जाया ॥
(सुभासिय–पज्जसंगहो, ३)

१८०. वासेसी १–५
१८१. विअड–चवेडा–विणोआ १–१४६
१८२. विद्ध–कइ–निरूविअं २–४०
सरखावो 'वृत्तजातिसमुच्चय', २, ८ : वुड्ढ–कइ–निरूवियं
१८३. विसयं विअसंति अप्पणो कमल–सरा २–२०९
१८४. विससिज्जंत महा–पसु वगेरे १–८
'गरुडवहो' ३१९
१८५. विहवेहिं गुणाइं मग्गंति १–३४
'गरुडवहो', ८६६ (पाठ० : विहवाहि गुणे विमग्गंति : उत्तरदलनी अंतिम १५ मात्रा)
१८६. वेलूवणं, वेलुवणं १–४
१८७. वेव्व गोले २–१९४
१८८. वेव्वे त्ति भए वगेरे २–१९३
१८९. वेव्वे मुरंदले वहसि पाणिअं २–१९४.
१९०. वोदह–दहम्मि पडिआ २–८०.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ते च्चिअ सुहआ ते च्चिअ, सप्पुरिसा ते जिअंत जिअलोए ।
वोदहि–दहम्मि पडिआ, तरंति जे च्चेअ हेलाए ॥
('स्वयम्भूच्छन्दस्', पूर्वभाग १–१–५; विदग्ध–कवि–कृत)

आ गाथा 'परमप्पपयासु' मां उद्धृत करेल छे (२–१२७). त्यांना पाठांतर : ते च्चिय धन्ना; ते जियंतु, वोद्दह–दहम्मि; लीलाए.

'छन्दोनुशासन'मां पण (१–७–६)मां, लघु अक्षर पछी 'हृ' आवे त्यारे प्राकृत छन्दमां ते गुरु नथी थतो तेनां बे उदाहरण आपेलां छे. 'वोदह–दहम्मि पडिआ', अने 'कुवलय खिन्न दहिं'. आमांथी पहेला उदाहरण उपरना 'पर्याय–टिप्पण'मां पूरां पद्यो आपेलां छे. तेमांथी उपर्युक्त गाथानां पाठांतर : ते च्चिअ पंडिआ ते जयंति; 'लीलाए'. वळी 'वोद्दहदहम्मि'नो अर्थ 'ग्रामीण–तरुण–समूह–हृदे' ए प्रमाणे आप्यो छे. परंतु 'वोदहि' पाठ वधु सारो छे. बीजा पद्यनो 'पर्याय–टिप्पण' मां आपेलो पाठ घणे स्थाने भ्रष्ट छे. तेना शुद्ध पाठ माटे जुओ वा. म. कुलकर्णी PRAKRIT VERSES IN SANSKRIT WORKS ON POETICS भाग–१, मां शुद्ध करेल अपभ्रंश उदाहरणोनी सूचि, परिशिष्ट–१, क्रमांक–४१. ए पद्य भोजकृत 'सरस्वतीकंठाभरण' तथा 'शृंगारप्रकाश'मां उद्धृत थयेल छे पण बंने स्थळे 'दहिं' ने बदले हस्तप्रतोमां 'दहिं'–एम र–कार वगरनो पाठ मळे छे. मूळ पाठ 'छन्दोनुशासन'मां सचवायो छे.

'शृंगारप्रकाश' पृ. ८९३ उपर उद्धृत एक गाथामां पण 'वोदह' शब्द मळे छे.
गामे वोदह–पउरम्मि (कुलकर्णीनुं उपर्युक्त पुस्तक, २, पृ. ४३७, क्रमांक, ३०)

१९१. सच्च य रूवेण सच्च य सीलेण २–१८४

१९१क. सणियमवगूढो २–१६८

१९२. सत्तावीसा १–४

१९२क. सद्दहमाणो जीवो ४–९

१९३. सभिक्खु १–११
'उत्तरज्झाया–सुत्त', अध्ययन १५

१९४. सयं चेअ गुणसि करगिज्जं २–२०९
गा० ८५१ (उत्तरदल अंतिम १५ मात्रा)

१९४क. सव्वस्स वि एस गइ ३–८५

१९५. सव्वंग–सिज्जिरीए ४–२२४

१९५क. सहि एरिसि च्चिअ गई २–१९५.
गा० १० (प्रथम दल, आरंभनी १२ मात्रा)

१९६. साऊअयं १–५

१९७. सालाहणी भासा १–२११

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

१९८. सिक्खंतु वोदहीओ २–८०

गा० ३९२ (उत्तरदल, आरंभनी १२ मात्रा)

१९९. सीमाधरस्स वंदे ३–१७४

'आवश्यक-सूत्रं, श्रुतस्तव–२

२००. सुअ–लक्खणाणुसारेण २–१७४

२०१. सुरहि–जलेण कडुएल्लं २–१५५

२०१क. सुंदर–सव्वंगाउ विलासिणीओ पेच्छंताण ४–१३८

२०२. सूरिसो १०८

२०३. सूसइरे गाम–चिक्खल्लो ३–१४२

२०४. सोअइ अ णं रहुवई ३–७०

'सेतुबन्ध', १–४१ (पूर्वार्धना आरंभनी १२ मात्रा)

२०४क. सोसउ म सोसउ वगेरे ४–३६५

२०५. हत्थुन्नामिअ – मुही णं (भणइ) तिअडा ३–७०

'सेतुबन्ध'–११–८७ (उत्तरार्धनी अंतिम २० मात्रा)

०२०६. हयं नाणं किया–हीणं २–१०४

'आवश्यक–निर्युक्ति', १०१ (अनुष्टुभनुं प्रथम चरण)

२०७. हरए मह–पुंडरिए २–१२०

२०८. हरस्स एगा गाई १–१५८

२०९. हरिण–ट्ठाणे हरिणंक वगेरे ३– १८०

'गाहारयणकोस', ५५२:

२।२० ससहर हंरिण–ट्ठाणि जइ, सीह–सिलिंवु धरंतु । ता दुक्करु तुह राहु जइ, माणुम्मलणु करंतु ।; 'सुभासियगाहा–संगहो', ८८

२१०. हरे निल्लज्ज २–२०२

२११. हरे बहु–वल्लह २–२०२

२१२. हले हयासस्स २–१९५

गा० ४३० : हला हयासस्स : पूर्वदलनी अंतिम ९ मात्रा)

२१३. हंद पलोएसु इमं २–१८१

गा० २०० (पाठा० गेण्हह/गिण्हइ/गेण्ह; हंद, हंदि, पलोअह)

२१४. हंदि चलणे णओ वगेरे. २–१८०

हंदि चलणे णओ सो ण माणिओ हंदि [illegible] गुज्झाहे ।

हंदि न होही भणिरी सा सिज्जइ हंदि नु[illegible] कज्जे ॥

२१५. हासाविओ जणो सामलीए ३–१५३

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

गा० १२३ (पूर्वदलनी आरंभनी १६ मात्रा)

२१६. हिअए ठाइ १–१९९

२१७. हुं गेण्ह अप्पणो च्चिअ २–१९७.
('प्राकृतप्रकाश' ९–२)

२१८. हुं निलज्ज समोसर २–१९७
गा० ९४६ (पूर्वदलनी आरंभनी १२ मात्रा)

२१९. हुं साहसु सब्भावं २–१९७
गा० ४५३ पाठ० : सहि साहसु सब्भावेण / सब्भावं)
('प्राकृतप्रकाश', ९–२)

२२०. हेट्ठ–ट्ठिअ–सूर–निवारणाय वगेरे. ४–४४८
'गउडवहो', १५.

२२१. होइ वणे न होइ २–२०६

शौरसेनी (८–४–२६०थी २८६)

०२११. अनंत–करणीयं दाणिं आणवेदु अय्यो २७७
('अभिज्ञान–शाकुन्तल', पहेलो अंक)

२२२. अपुरवं नाडयं २७०
'अभिज्ञान–शाकुन्तल', पहेलो अंक, प्रस्तावनामां पद्य चोथो पछीना नटीना संवादमां)

२२३. अम्महे एआए सुम्मिलाए सुपलिगढिदो भवं २८४

२२४. अय्यउत्त पय्याकुलीकदम्हि २६६

२२५. असंभाविद–सक्कारं २६०
'अभिज्ञान–शाकुन्तल', पहेलो अंक, ३०मा पद्य पछी चोथो संवाद; पाठभेद : अदिहि–सक्कारं ।)

२२६. एदु भवं २६५

२२७. कयवं करेमि काहं च २६५

२२८. किं एत्थभवं हिदएण चिंतेदि २६५

२२९. जुत्तं णिमं २७९

२३०. णं अफलोदया २८३

२३१. णं अय्यमिस्सेहिं पुढमं य्येव्व आणत्तं २८३
'अभिज्ञान–शाकुन्तल', पहेला अंकमा

२३२. णं भवं मे अग्गदो चलदि २८३
'अभिज्ञान–शाकुन्तल', बीजा अंकमां

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

२३३. तदो पु द-पदिज्जेण मारुदिणा मंतिदो २६०
२३४. तधा करेध जधा तस्स राइणो अणुकंपणिआ भोमि २६०
२३५. ता अलं एदिणा माणेण २७८
२३६. ता जाव पविसामि २७८
२३७. नमोत्थुणं २८३ (आर्ष)
२३८. पंजलिदो भयवं हुदासणो २६५
२३९. भयवं कुसुमाउह २६४
('रत्नावली', बीजो अंक, सातमो सागरिकानो संवाद)
२४०. भयवं तित्थं पवत्तेह २६४
२४१. मघवं पागसासणे २६५
२४२. मम य्येव बंभणस्स २८०
२४३. समणे भयवं महावीरे २६५
'कल्पसूत्र' १
२४४. सयल-लोअ-अंतेआरि भयवं हुदवह २६४
२४५. संपाइअवं सीसो २६५
२४६. सो य्येव एसो २८०
२४७. हला सउंतले २६०
'अभिज्ञान-शाकुन्तल', पहेला अंकमांथी.
२४८. हंजे चदुरिके २८१
२४९. हीमाणहे जीवंत-वच्छा मे जणणी २८२
'उदात्तराघव'मांथी
२५०. हीमाणहे पलिस्संता हगे एदेण निय-विधिणो २८२
२५१. दुव्वसिदेण २८२
'विक्रान्तभीम'मांथी
२५२. हीही भो संपन्ना मनोरथा पिय-वयस्सस्स २८५

मागधी (८-४-२८७ थी ३०२)

२५३. अमच्च-ल=कशं पिक्खिदुं इदो य्येव आगच्छदि ।
'मुद्राराक्षस', चोथो अंक, चोथा पद्य पछीना बीजा संवादमां
२५४. अम्महे एआए शुम्मिलाए शुपलिगढिदे भवं ३०२ (= २८४)
२५५. अय्य एशे खु कुमाले मलयकेदू ३०२

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

२५६. अय्य किल विय्याहले आगदे २९२
'मुदाराक्षस', चोथो अंक, चोथा पद्य पछी बीजो संवाद
२५७. अले किं एशे महंदे कलयले ३०२
'वेणीसंहार' त्रीजो अंक, त्रीजा पद्य पछी सोळमो संवाद)
२५८. अले किं एशे महंदे कलयले शुणीअदे ३०२
'वेणीसंहार' त्रीजा अंकना प्रवेशकमां.
२५९. अले कुंभिला कधेहि ३०२
'अभिज्ञान शाकुन्तल'मांथी
२६०. अहंपि भागुलायणादो मुद्दं पावेमि ३०२
'मुदाराक्षस' पांचमो अंक, प्रवेशकनी अंतिम पंक्ति
२६१. अहिमज्जु-कुमाले ३०२
२६२. आपन्न-वश्चले २९५
२६३. एशे पुलिशे २८७
२६४. एशे मेशे (२८७)
२६५. ओशलध अय्या ओशलध ३०२
'मुदाराक्षस', चोथो अंक, चोथा पद्यनी पहेलां
२६६. कयरे आगच्छइ २८७
२६७. करेमि भंते २८७
२६८. कं खु शोभणे बम्हणे शि त्ति कलिय लञ्जा पलिग्गहे दिण्णे ३०२
'अभिज्ञान-शाकुन्तल', छट्ठो अंक, पृ. १८२
२६९. खग-यलहला २९६
२७०. गिम्ह-वाशले २८९
२७१. णं अवशलोपशप्पणीया लायाणो ३०२
'अभिज्ञान-शाकुन्तल', छट्ठो अंक, पृ. १८५
२७२. ता कहिं नु गदे लुहिलप्पिए भविस्सदि ३०२
'वेणीसंहार', पहेलो अंक, पहेला पद्य पछी त्रीजो संवाद.
२७२क. ता याव पविशामि ३०२
२७३. पञ्जा-विशाले २९३
२७४. पविशदु आवुत्ते शामि-पशादाय ३०२
'अभिज्ञान-शाकुन्तल'मांथी
२७५. पोराणमद्ध-मागह-भासा-नियये हवइ सुत्तं २८७
२७६. प्रक्खलदि हस्ती २८९
२७७. भगदत्त-शोणिदाह कुंभे २९९
'वेणीसंहार', त्रीजो अंक, त्रीजा पद्य पछी ९मो संवाद

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

२७८. भयवं कदंते ये अप्पणो प=कं उज्झिय पलस्स प=कं पमाणीकलेशी ३०२
'मुद्राराक्षस' चोथो अंक, २१मा पद्य पछीनो छट्ठो संवाद
२७९. भीमशेणस्स पश्चादो हिंडीयदि २९९
'वेणीसंहार', त्रीजो अंक, त्रीजा पद्य पछीनो १३मो संवाद
२८०. भो कंचुइआ ३०२
२८१. मालेध वा धलेध वा अयं दाव शे आगमे ३०२
२८२. युत्तं णिमे ३०२
२८३. लहश–वश–नमिल–शुल–शिल–विअलिद–मंदाल–लायिदंहि–युगे ।
वील–यिणे पक्खालदु मम शयलमवय्य–यंवालं ॥ २८८
२८४. शमणे भयवं महावीले ३०२
२८५. शयणाहँ सुहं ३००
२८६. शलिशं णिदं ३०२
२८७. शस्प–कवले २८९
२८८. शुणध दाणिं हगे शक्कावयाल–तिस्त–णिवाशी–धीवले ३०२, ३०१
'अभिज्ञान–शाकुन्तल', छट्ठो अंक, प्रवेशक, बीजो संवाद, चोथो संवाद
२८९. शुस्क–दालुं २८९
२९०. शुस्टु कदं २९०
२९१. से तारिसे दुक्खसहे जिइंदिए २८७
'दशवैकालिक सूत्र, अध्ययन ८, गा० ६३, प्रथम चरण
२९२. हगे न एलिशाह कम्माह काली २९९
२९३. 'हगे शक्कावयाल' वगेरे (= ३०२)
२९४. हगे चदुलिके ३०२
२९५. हिडिंबाए धडुक्कय–शोके ण उवशमदि । २९९
'वेणीसंहार', त्रीजो अंक, त्रीजा पद्य पछीनो पांचमो संवाद
२९६. होमाणहे जीवंत/वच्चा मे जणणी ३०२
'उदात्तराघव' : राक्षसनी उक्ति
२९७. होमाणहे पलिस्संता हगे एदेण–णिय–विधिणो दुव्ववशिदेण ३०२
'विक्रान्तभीम' : राक्षसनी उक्ति
२९८. होही संपन्ना मे मणोलधा पिय–वयस्सस्स ३०२

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

पैशाचिक (८-४-३०३थी ३२८)

२९९. अध स-सरीरो भगवं मकरधजो एत्थ परिब्भमंतो हुवेय्य ३२३
आ पैशाची 'बृहत्कथा'मांथी होवानी अटकळ करी शकाय.
सरखावो : तौ च दृष्ट्वा तमुत्थाय, प्रह्वौ मदन-शङ्कया ।
अवोचतां नमस्तुभ्यं, भगवन् कुसुमायुध ॥
('कथासरित्सागर', १३, १०४, १२)

३००. एवं चिंतयमानो गतो सो ताए समीपं ३२२

३०१. एवंविधाए भगवतीए कधं तापस-वेस-गहनं-कतं ३२३

३०२. एतिसं अतिट्ठ-पुरवं महाधनं तद्धून ३२३

३०३. किंपि किंपि हितपके अत्थं चिंतयमानी ३१०

३०४. तत्थ च नेन कत-सिनानेन ३२२

३०५. तं तद्धून चिंतितं रञ्ञा का एसा हुवेय्य ३२०

३०६. ताव च तीए तूरातो य्येव तिड्ठो सो आगच्छमानो राजा ३२३

३०७. पुधुमतंसने सव्वस्स य्येव संमानं कीरते ३१६

३०८. पूजितो च नाए पातग्ग-कुसुम-प्पतानेन ३२२

३०९. भगवं यति मं वरं यच्छसि राजं च दाव लोके ३२३

३१०. मकरकेतू ३२४

३११. मतन-परवसो ३०७

३१२. राचिञा लपितं ३०८

३१३. सगर-पुत्त-वचनं ३२४

३१४. वतनके वतनकं समप्पेत्तून २.२६४

३१५. विजयसेनेन लपितं ३२४
सरखावो : सुहृद् विजयसेनो मां सप्रहर्षोऽब्रवीदिदम् ।
('कथासरित्सागर', १३, १०४, ३६)

चूलिका-पैशाचिक (८-४-३२५ थी ३२८)

३१६. **पनमथ पनय-पकुप्पित-गोली-चलनग्ग-लग्ग-पतिबिंब ।**
तससु नख-तप्पनेसुं एकातस-तनु-थलं लुद्दं ॥
नच्चंतस्स य लीला-पातुक्खेवेन कंपिता वसुथा ।
उच्छल्लंति समद्दा सइला निपतंति तं हलं नमथ ॥ ३२६

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

आ बंने गाथाओ 'गाथामुक्तावली' मां उद्‌धृत; भोजकृत 'सरस्वती कंठाभरण' मां पहेली उद्‌धृत (२–४). गाथा मु०मां पाठांतर : 'पनअ–प्पकुपित'; 'कोलीं'; 'पटिबिंबं'. 'सरस्वतीकंठाभरण' उपरनी आजडनी टीकामां पहेली गाथा गुणाढ्‌यनी 'वृहत्कथा' (= 'वड्डकहा')ना मंगळाचरणनी गाथा होवानुं जणाव्युं छे. बीजी गाथा पण ते ज संदर्भनी होवाथी तेमांथी होवानो घणो संभव छे. 'वृहत्कथा'नी भाषा पैशाची होवानुं जाणीतुं छे. परंतु हेमचंद्राचार्य पासे जे परंपरा हती ते अनुसार ते पैशाचीनो एक प्रकार–'चूलिकापैशाचिक' के चूलिकापैशाची छे.

परिशिष्ट

नित्ती–दोल्चीए पोताना प्राकृत व्याकरणकारो विषेना पुस्तकमां नमिसाधुना टिप्पणमां आपेल प्राकृत व्याकरणनो सार अने सिद्धहेमनो प्राकृत विभाग – ए बेमां जे समान सूत्रो अने उदाहरणो मळे छे तेनी जे सूची आपी छे, ते अहीं नीचे रजू करी छे.

मागधी

नमिसाधु	हेमचंद्र
१. रसयोर् ल–शौ मागधिकायाम् । (रेफस्य लकारो दन्त्य–सकारस्य तालव्य–शकारः)	रसोर् ल–शौ (२८८) (मागध्यां रेफस्य दन्त्य–सकारस्य च स्थाने तालव्य–शकारः । यथासंख्यं लकारस्तालव्य–शकारश्च भवति ।)
२. एत्वमकारस्य सौ पुंसि । (एसो पुरिसो : एशे पुलिशे । पुंस्येवैत्वम् : तं शलिलं)	अत एत्सौ पुंसि मागध्याम् (२८७) (एशे पुलिशे । पुंसीति किम् : जलं ।)
३. अहं वयमोर् हगे आदेशः । (हगे शंपत्ते । हगे शंपत्ता ।)	अहं वयमोर् हगे । (३०१) (हगे शंपत्ता)
४. जद्ययोर् यकारो भवति । यस्य च । (याणदि । याणावदि । मय्यं । विय्याहले ।)	ज–द्य–यां यः (२९२) (याणदि । यणवदे । मय्यं । अय्य किल विय्याहले आगदे)
५. क्षस्य स्कोऽनादौ । (यश्के । लश्क–शे ।	क्षस्य=कः । (२९६) (मागध्यामनादौ वर्तमानस्य क्षस्य=को

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अनादावित्येव । क्षय–जलधर : खय–यलहले इति न स्यात् ।)	जिह्वामूलीयो भवति । य=के । ल=कशे । अनादावित्येव । खय–यलहला । क्षयजलधरा इत्यर्थः।)
६. स्कः प्रेक्षाचक्ष्योः । (प्रेक्षाचक्ष्योर् धात्वोः क्षस्य स्कादेशः। पेस्कदि । आचस्कदि ।)	स्कः प्रेक्षाचक्षोः । (२९७) (मागध्यां प्रेक्षेराचक्षेश्च क्षस्य सकाराक्रान्तः को भवति । जिह्वामूलीयापवादः । पेस्कदि । आचस्कदि ।)
७. छस्य श्चो भवति । (पिश्चिले । आवण्णवश्चले ।)	छस्य श्चोऽनादौ (२९५) (पिश्चिले । लाक्षणिकस्यापि । आपन्नवत्सलः– आवन्नवश्चले)
८. सषो : संयोगस्थयोस्तालव्य–शकारः । (विश्नू । विहश्पदि । काश्यगालं ।)	सषोः संयोगे सोऽग्रीष्मे ।(२८९) (मागध्यां सकार–षकारयोः संयोगे वर्तमानयोः सो भवति । ग्रीष्मशब्दे तु न भवति । ऊर्ध्वलोपाद्यपवादः॥ बुहस्पदी । विस्नु ।)
९. अर्थस्थयोः स्थस्य स्तादेशः । (एशे अस्ते । एषोऽर्थ ।)	स्थ–र्थयोस्तः । (२९१) (उवस्तिदे । अस्तवदी । शस्तवाहे)
१०. ञ्ज–ण्य–न्य–व्रजिनां ञो भवति । अञलि। अञ्जलिः। पुञकम्मे । पुण्यकर्मा । पुञाहं । पुण्याहम् । अहिमञु । अभिमन्युः। कञका । कन्यका । व्रजेः कृतादेशस्य । वच्चइ (? वच्चदि) ॥ वञ्ञइ –	न्य–ण्य–ज्ञ–ञ्जां ञ्ञः । (२९३) व्रजोः जः । (२९४) मागध्यां न्य–ण्य–ज्ञ–ञ्ज इत्येतेषां द्विरुक्तो ञो भवति ॥ अहिमञ्ञु–कुमाले । कञ्ञका वलणं । पुञ्ञवंते । पुञ्ञाहं । शव्वञ्ञे । अञ्ञली । वञ्ञदि ।)
११. तस्य दकारोऽन्ते ।	तो दोऽनादौ शौरसेन्यामयुक्तस्य । (२६०) ('शेषं शौरसेनीवत्' । ३०२नी नीचे)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

नमिसाधु	हेमचंद्र
अस्व–संयोगस्थानादौ तस्य दो भवति। (तदो । दीसदि । होदि । अंतरिदं । अस्व संयोगस्येति किम् ? मत्तो पसुत्तो । स्व–ग्रहणात् – निच्चिंदो । अंदेउरं इति स्यादेव । अनादावित्येव । तेन तदेत्यादौ न भवति ।)	तो दोऽनादौ शौरसेन्यामयुक्तस्य । (२६०) अधः क्वचित् । (२६१) (अनादौ वर्तमानस्य तकारस्य दकारो भवति न चेदसौ वर्णान्तरेण संयुक्तो भवति । एदाहि । एदाओ । अनादाविति किम् । अयुक्तस्येति किम् । मत्तो । अय्यउत्तो॥ हला सउंतले ॥ महंदो । निश्चिंदो । अंदेउरं ।)
. र्यस्य य्यो भवति । यथालक्ष्यम् । (अय्यउत्त पय्याकुलीकदम्हि । यथालक्ष्यमित्येव । तेन कय्य–परवसो वज्ज–कज्ज–इत्यादौ न भवति ।)	न वा र्यो य्य : । (२६६) (शौरसेन्यां र्यस्य स्थाने य्यो वा भवति । अय्यउत्त पय्याकुली कदम्हि । पक्षे । अज्जो । पज्जाउलो । कज्ज–परवसो ।)
. इह–थ–धानां धो वा भवति । (इध । होध । परित्तायध । पक्षे । इह । होह । परित्तायह ।)	थो धः । (२६७) । इह–हचोर् हस्य । (२६८) इध । होध । परित्तायध । पक्षे–इह । होह । परित्तायह ।)
४. पूर्वस्य पुरवो वा । (न कोवि अपुरवो । पक्षे अपुव्वं पदं।)	पूर्वस्य पुरवः । (२७०) (अपुरवं नाडयं । अपुरवागदं । पक्षे– अपुव्वं पदं । अपुव्वागदं ।)
५. कदुय करिय । गदुय गच्छिय । इति क्त्वान्तस्यादेशः ।	क्त्व इय–दूणौ । (२७१) (भविय । भोदूण । हविय । होदूण । पढिय । पढिदूण । रमिय । रंदूण ।)
६. एदु भयवं । जयदु भवं । तथा आमन्त्रणे भयवं	मो वा । (२६८) (शौरसेन्यामामन्त्र्ये सौ परे नकारस्य मो

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

कुसुमाउह इत्यादि ।	वा भवति । भो रायं । भयवं कुसुमाउह भयवं तित्थं पवत्तेह ।)
७. इनः आ वा । भो कंचुइया । अतश्च भो वयस्सा । भो वयस्स ।)	आ आमन्त्र्ये वेनो नः । (२६३) (भो कंचुइआ । भो सुहिआ । पक्षे भो तवस्सि । भो मणस्सि ।)
८. इ–लोप इदानीमि । किं दाणिं करिस्सं । निलज्जो दाणिं सो जणो ।	इदानीमो दाणिं । (२७७) अनंतर–करणीयं दाणिं आणवेदु अय्यो
९. अन्त्यनियमादि–(?अन्त्यादमादि–) देतोर् णो भवति । (जुत्तं णिमं । किं णिमं । एवं णेदं ।)	मोऽन्त्याण्णो वेदेतोः । (२७९) (जुत्तं णिमं । सरिसं णिमं । किं णेदं एवं णेदं ।)
१०. तदस् ता भवति । (ता जाव पविसामि)	तस्मात् ताः । (२७८) (ता जाव पविसामि । ता अलं एदिण माणेण ।)
११. एवार्थे य्येव । (मम य्येव एकस्स ।)	एवार्थे य्येव । (२८०) मम य्येव बंभणस्स । सो य्येव एसो ।)
१२. हंजे चेटयाह्वाने । (हंजे चतुरिए।)	हंजे चेटयाह्वाने । (२८१) (हंजे चदुरिके ।)
१३. हीमाणहे निर्वेद–विस्मययोर् निपातः । (हीमाणहे पलिस्संता हगे एदिणा नियविहिणो दुव्विलसिदेण । हीमाणहे जीवंत–वच्छा मे जणणी ।)	हीमाणहे विस्मय–निर्वेदे। (२८२) (हीमाणहे जीवंत–वच्छा मे जणणी हीमाणहे पलिस्संता हगे एदेण निय–विधिणो दुव्ववसिदेण ।)
१४. णं निपातो नन्वर्थे । (णं भणामि ।)	णं नन्वर्थे । (२८३)
१५. अम्महे हर्षे निपातः ।	अम्महे हर्षे । (२८४)
१६. हीही भो विदूषकाणां हर्षे ।	हीही विदूषकस्य । (२८५)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(हीही इति निपातो विदूषकाणां हर्षे द्योत्ये प्रयोक्तव्यः । हीही भो संपन्ना मणोरधा पिय–वयस्ससस ।)

१७. शेषं प्राकृतसमं दष्टव्यम् । — शेषं प्राकृतवत् । (२८६)

पैशाची

नमिसाधु	हेमचंद्र
१. णनोर् नकारः पैशाचिक्याम् । (आगंनू । नय । नमति ।)	णो नः । (३०६) (गुन–गन–युतो । गुनेन)
२. दस्य वा तकारः । (वतनं : वदनम् ।)	तदोस्तः (३०७) (भगवती : फकवती । पव्वती । सतं । मतन–परवसो । तामोतरो । वतनकं ।
३. टस्य न डकारः । (पाटलिपुत्रं ।)	न क–ग–च–जादि–षट्शम्यन्त –सूत्रोत्कम् । (३०९)
४. पस्य न वकारः । (पदीपो । अनेकपो ।)	
५. क–ग–च–ज–द–प–य–वानां अनादौ यथाप्रयोगं लोपः स्वर–शेषता च न कर्तव्या । (आकासं । मिगंको । वचनं । रजतं । वितानं । मदनो । सुपुरिसो । दयालू । लावण्णं । सुको । सुभगो । सूची । गजो । नदी ।)	
६. ख–ध–थ–ध–फ–भानां हो न भवति । (मुखं । मेघो । रथो । विद्याधरो । विफलं । सभा ।)	
७. थ–ठयोर् ढोऽपि न भवति । (पथमं । पुथुवि । मठो । कमठो ।	

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

८. ज्ञस्य ञो भवति । (यञकोसलं राञा लपितं)	ज्ञो ञ्ञः पैशाच्याम् । (३०३) (पञ्ञा । सञ्ञा । सव्वञ्ञो । ञानं । विञ्ञानं ।) राज्ञो वा चिञ् । (३०८) राचिञा लपितं । रञ्ञा लपितं । राचिञो धनं । रञ्ञो धनं ।)
९. हृदये यस्य पः । (हितपकं ।)	हृदये यस्य पः । (३१०) (हितपकं । किंपि किंपि हितपके अत्थं चिंतयमानी ।)

१०. सर्वत्र तकारो न विक्रियते ।
(एति बिंबं (?) ।)

निष्कर्ष

'सिद्धहेम'ना आठमा अध्याय गत सामान्य प्राकृत, शौरसेनी अने मागधीने लगतां उदाहरणोमांथी जे ओळखी बताव्यां छे तने आधारे केटलांक तारणो काढी शकाय छे.

सामान्य प्राकृत माटेनां उदाहरणो मुख्यत्वे 'गाथासप्तशती', 'सेतुबन्ध' अने 'गउडवहो'मांथी, 'वज्जलग्ग', 'वृत्तजातिसमुच्चय', 'लीलावईकहा', 'विषमबाणलीला', 'शान्तिनाथचरित्र' जेवा ग्रंथोमांथी के 'स्वयंभूछंद' अने 'प्राकृतप्रकाश'मां टांकेलां उदाहरणो परथी लेवायां छे.

शौरसेनीनां उदाहरणो 'शाकुन्तल', 'रत्नावली', 'कर्पूरमंजरी', 'विक्रान्तभीम' जेवां नाटकोमांथी, तो मागधीना 'शाकुन्तल', 'मुद्राराक्षस', 'वेणीसंहार', 'विक्रान्तभीम', 'उदात्तराधव' जेवां नाटकोमांथी लेवायां छे.

मुख्य प्राकृत विभागमां आर्षप्रयोग तरीके नोंधेलां उदाहरणो 'दशवैकालिक', 'उत्तराध्ययन', 'नंदिसूत्र', 'आवश्यकसूत्र'नां विविध अध्ययनो के विभागो, 'आवश्यक-निर्युक्ति' अने 'आवश्य-चूर्णि'मांथी लेवायां छे.

शौरसेनी विभागमां 'कल्पसूत्र'मांथी अने मागधी विभागमां 'दशवैकालिक'मांथी आर्ष उदाहरण आपेल छे. प्राकृत विभागमां आपेल आर्ष उदाहरणो सामान्य प्राकृतनां शब्दो अने रूपो उपरांत वपरायेला होवानुं 'अपि' द्वारा दर्शाव्युं छे.

मागधीना निरूपणना आरंभे ज हेमचंद्राचार्ये स्पष्ट कर्युं छे के आगमसूत्रोनी भाषा अर्धमागधी होवानुं वृध्धो ए जे कह्युं छे ते मुख्यत्वे तो अकारान्त-नामोनी प्रथमा विभक्तिना एकवचनमां रूप एकारान्त होय छे ए लक्षण पूरतुं ज समजवुं.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

वळी सामान्य प्राकृतना निरूपणमां आरंभे ज हेमचंद्राचार्ये स्पष्ट कह्युं छे के आर्ष प्राकृतमां आगळ उपर जे नियम अपाशे ते बधा विकल्पे प्रवर्तता होवानुं समजवुं.

आनुं तात्पर्य एवुं समजी शकाय छे के हेमचंद्राचार्यनी पासे जे आगमग्रंथोनी हस्तप्रतो हती तेनी भाषामां सामान्य प्राकृतनां, शौरसेनीनां अने मागधीनां जे विशिष्ट लक्षणो व्याकरणकारोए मान्यां हतां, ते बधां लक्षणो वधतेओछे अंशे धरावता प्रयोगो हता. एटले आर्ष प्राकृत के अर्धमागधीनुं आगवुं, स्वतंत्र लक्षण बांधी शकाय तेवुं भाषास्वरूप हेमचंद्राचार्यने जैन आगमसाहित्यमां जोवा मळतुं न हतुं.*

---

*कया हेतुथी प्राकृत भाषाओनां व्याकरण रचातां हतां, अने ते अनुसार हेमचंद्राचार्यनुं लक्ष्य शुं हतुं ते समज्या विना नित्ती दोल्चीए पोताना पुस्तक The Prakrit Grammarians (अंग्रेजी अनुवाद)मां हेमचंद्राचार्यना प्राकृत व्याकरणनी जे टीका करी छे, ते अज्ञानमूलक अने अन्यायी ज कही शकाय. पण तेनी विगते विचारणा करवानुं अहीं अप्रस्तुत छे. पिशेले पण हेमचंद्राचार्ये 'देशीनाममाला'मां जे उदाहरणपद्यो आपेलां छे तेनी वगर समज्ये टीका करी हती. ए विद्वानोए प्राकृत भाषाना अध्ययनक्षेत्रे जे महत्त्वनुं योगदान करेलुं छे ते आदरणीय छे, परंतु आ बाबतने लगतां तेमना विचारो अने मंतव्य भूल भरेलां छे.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org